

วิเคราะห์ปรากฏการณ์กับความจริง Analytical Study of Phenomena and Reality

สิริมิตร สิริโสฬส

Sirimit Sirisoroj

สักชาติ ศรีสุข

Sakachart Srisuk

สิริพร ครองชีพ

Siriporn Krongcheep

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

Graduate School Mahamakut Buddhist University

Email: mui.siriporn.was@gmail.com

วันที่รับบทความ (Received) : 10 มกราคม 2561

วันที่แก้ไขบทความ (Revised) : 6 กุมภาพันธ์ 2561

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) : 12 กุมภาพันธ์ 2561

บทคัดย่อ

บทความเรื่องนี้ สรุปได้ว่า ปรากฏการณ์ มาจากภาษากรีกว่า Phenomenon หมายถึง การปรากฏขึ้น คำที่เกี่ยวข้องกับ “จริง” ในปรัชญาตะวันตกเทียบกับข้อความของพุทธเถรวาทได้ 4 คำ คือ ข้อเท็จจริง ความจริง ความเป็นจริง ความเป็นจริงสูงสุด ความรู้ความเข้าใจในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงในระดับสูงสุดนั้น เพื่อให้เกิดรู้จักสิ่งทั้งหลายตามที่เป็นจริง รู้เท่าทัน ไม่หลงยึดมั่นถือมั่นสิ่งทั้งหลาย หลุดพ้นจากความทุกข์ และมองโลกตามความเป็นจริง

คำสำคัญ: ปรากฏการณ์, ความจริง, ความทุกข์

Abstract

This article concluded that the phenomenon comes from the Greek that Phenomenon is an appearance. There are four words about 'true' in Western philosophy compared to the text of Theravada Buddhism: fact, truth, truth, supreme truth. The highest level of knowledge and understanding of things, in order to come to know things as they are true, to know, not to cling to things, release from suffering and real world view.

Keywords: phenomena, reality, suffering

1. บทนำ

การศึกษาเชิงปรากฏการณ์วิทยาเริ่มต้นในศตวรรษที่ 20 ปี ประมาณ ค.ศ. 1900 มีนักปรัชญา 2 ท่าน คือ ฮัสเซลและไฮเดกเกอร์ (Husserl and Heidegger) เป็นผู้สร้างแนวคิดพื้นฐานการศึกษาเชิงปรากฏการณ์วิทยา แนวคิดของฮัสเซล (Husserl) เน้นโครงสร้างของการรับรู้และประสบการณ์ของมนุษย์ โดยเชื่อว่ามนุษย์

ตีความประสบการณ์ของตนโดยผ่านจิตสำนึก เพราะจิตสำนึกที่กำลังคิดถึงสิ่งต่าง ๆ สามารถเรียกร่องสิ่งที่ป็นชีวิตกลับมาเป็นประสบการณ์ชีวิตได้ ทั้งนี้ คำว่าประสบการณ์หมายรวมถึง อารมณ์ ความรู้สึก จินตนาการ ความฝัน ความคาดหวัง และความเชื่อ ผู้ศึกษาสามารถทำความเข้าใจจิตสำนึกโดยมุ่งความสนใจไปในสิ่งที่ต้องการศึกษา ซึ่งไม่จำเป็นต้องเป็นสิ่งที่มียู่ในโลกกายภาพเท่านั้นแต่สามารถเป็นสิ่งที่มียู่ในจินตนาการ และความทรงจำได้ การศึกษาที่ ปราศจากอคติใด ๆ จะทำให้ได้ความจริงที่บริสุทธิ์ (Moran, 2005) ส่วนไฮเดกเกอร์ (Heidegger) เน้นการเข้าถึงความหมายของประสบการณ์ โดยเชื่อว่าการมีอยู่มาก่อนแก่นแท้ คือ มนุษย์มีอยู่มาก่อนการค้นพบตัวเอง มนุษย์ปรากฏตัวในโลกก่อนแล้วมีการนิยามตัวเองภายหลัง ไม่มีใครสามารถนิยามมนุษย์ได้จนกว่ามนุษย์ผู้นั้นจะได้ลงมือกระทำอะไรลงไป เพราะมนุษย์มีแค่ความว่างเปล่า จะเป็นอะไรได้ก็ต่อเมื่อได้เลือกกระทำหรือสร้างให้ตัวเองเป็นอะไร การศึกษาประสบการณ์ตามแนวคิดของไฮเดกเกอร์ (Heidegger) เป็นการศึกษาโดยการค้นหาทฤษฎีของความจริงจากการ ตีความ (ชายโพธิ์สิตา, 2550; อารียวรรณอ่วมตานี, 2549; Emad&Kalary, 2006) (http://digital_collect.lib.buu.ac.th)

ความเป็นมาของการศึกษาเชิงปรากฏการณ์วิทยาตามแนวคิดของตะวันตกการศึกษาปรากฏการณ์วิทยาได้พัฒนามาเป็น 3 ระยะ ดังนี้ระยะเริ่มแรก (Preparatory phase) ผู้มีบทบาทสำคัญในระยะนี้คือ Franz Brentano อยู่ในช่วง ค.ศ.1838-1917 สิ่งสำคัญของยุคนี้คือ มุ่งให้ความสนใจต่อการกระทำและความเข้าใจอย่างลึกซึ้งถึงคุณค่ากับการรับรู้ ภายในตนเองของบุคคล (value of inner perception) โดยเฉพาะแนวคิดด้านจิตใจที่มีต่อการรับรู้ในเรื่องที่ผ่านมาของบุคคล และให้ความสำคัญต่อการรับรู้ทั้งภายในและภายนอกของบุคคล (Interior perception is impossible without exterior perception) ในระยะนี้ยังมี Carl Stumpf ซึ่งเป็นศิษย์ของ Franz Brentano ที่ได้ศึกษาถึงปรากฏการณ์ทางวิทยาศาสตร์ โดยเน้นเรื่องระเบียบวิธีทางวิทยาศาสตร์ ในระยะนี้ถือได้ว่าเป็นรากฐานของการศึกษาแบบปรากฏการณ์วิทยาในยุคต่อมาระยะที่สอง (German or second phase) ผู้มีบทบาทสำคัญในระยะนี้ คือ Edmund Husserl (1859-1938) และ Martin Heidegger (1889-1976) แนวคิดหลักที่สำคัญ คือ การค้นหาความจริงที่ปรากฏอยู่โดยไม่มีการคาดการณ์ไว้ล่วงหน้าผู้ศึกษาเป็นอิสระจากกรอบแนวคิดหรือทฤษฎี โดยให้บุคคลอธิบายเรื่องราวและประสบการณ์ต่างๆที่ตนเองประสบทางสัมผัสต่างๆระยะที่สาม (French or third phase) เป็นระยะที่การศึกษาปรากฏการณ์วิทยาได้เคลื่อนไหวจากเยอรมันมาสู่ประเทศฝรั่งเศส บุคคลสำคัญในระยะนี้คือ Gabriel Marcel (1889-1973) Jean Paul Sartre (1905-1980) และ Maurice Merleau-Ponty (1908-1961) แนวคิดหลักในระยะนี้ คือ การกระทำหรือการแสดงออกของบุคคลมาจากการรับรู้การของมีชีวิตอยู่ในประสบการณ์จริง และมีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมที่อาศัยอยู่ ทั้งนี้ Gadamer เป็นบุคคลสำคัญของการศึกษาปรากฏการณ์วิทยาแบบตีความ โดยเน้นเรื่องการใช้ภาษา วงจรการตีความหมาย (hermeneutic circle) การสนทนา (dialogue) และการหล่อหลอมความเข้าใจของกระบวนการทางความคิดนั้นๆ (file:///C:/Users/Administrator/Downloads)

แนวคิดการศึกษาเชิงปรากฏการณ์วิทยา (Schools of Phenomenology) มี 3 ลักษณะ ได้แก่

1. Duquesne school มีแนวทางการศึกษาตามโครงสร้างที่เหมือนจริง (Eidetic structure) ของ Husserl โดยให้ความสำคัญกับการพรรณนา (Notion of description) การศึกษาในลักษณะนี้ได้รับการพัฒนาโดยนักวิจัยหลายคน เช่น โคลไลซี (Colaizzi) จีออจี (Giorgi) และ แวนคัม (Van Kaam)
2. Heideggerian Hermeneutic มีแนวทางการศึกษาโดยใช้การตีความปรากฏการณ์ (Interpretation of phenomena) ซึ่งได้รับความนิยมอย่างมากในนักวิจัยพยาบาล โดยนำมาเป็นแนวทางในการทำความเข้าใจต่อความหมาย (Common meaning) เพื่อให้ความช่วยเหลือแก่บุคคล นักวิจัยในกลุ่มนี้ คือ ไดเคิลแมน อัลเลน และแทนเนอร์ (Diekelmann, Allen & Tanner) เลียนาร์ด (Leonard) และ เบนเนอร์ (Benner)
3. Dutch school

มีแนวทางการศึกษาที่ผสมการพรรณนา (description) กับการตีความ (interpretation) ไว้ด้วยกัน การศึกษาประเภทนี้นิยมนำมาประยุกต์ใช้ การศึกษาทางสังคมวิทยา เพื่อค้นหาความลับของโลก (World' secret) และความคุ้นเคย (Intimacies) โดยผ่านการถามและการอธิบายนักวิจัยที่ใช้การศึกษานี้ ได้แก่ แวน แมนเนน (Van manen) เป็นต้นแนวคิดการศึกษาเชิงปรากฏการณ์วิทยามีจุดเน้นที่มีความแตกต่างกัน และสามารถแบ่งออกได้เป็น 3 แนวทางดังนี้

1. ปรากฏการณ์วิทยาแนวอูตรวิสัย (Transcendental Phenomenology) เป็นแนวคิดของ Edmund Husserl แนวคิด Husserlian Phenomenology เป็นความคิดที่เกิดขึ้นอย่างอิสระในเรื่องที่ต้องการศึกษา หลักสำคัญของแนวคิดนี้ คือ มุ่งพรรณนาความหมายที่สร้างขึ้นมาจากจิตสำนึก ผู้ศึกษาตามแนวคิดนี้ต้องไม่มีอคติ และไม่มีอารมณ์ในสิ่งที่ศึกษา โดยขจัดความคิดเห็นของตนออกจากสิ่งที่ตนเองกำลังศึกษา (bracketing) เน้นที่จุดมุ่งหมาย(intentionality) และสาระสำคัญ (essences) ของการรับรู้ของบุคคล มีความเชื่อว่ามนุษย์จะเข้าใจในสิ่งที่ประสบได้ด้วยการรับรู้

2. ปรากฏการณ์วิทยาแนวอัตถิภาวะ (Existential Phenomenology) ตามแนวคิดของ Maurice Merleau-Ponty และ Jean-Paul Satre ที่ว่าการดำรงอยู่ในโลกของบุคคลมีอิทธิพลต่อบุคคลนั้นๆ มุ่งวิเคราะห์ภาวะที่มีที่เป็น (Existence) ของบุคคลและสิ่งต่างๆ โดยเชื่อว่าการรับรู้ของบุคคลส่งผลต่อการดำรงอยู่ในโลกด้วย การใช้ชีวิตในปัจจุบัน เป็นผลมาจากภูมิหลังและประสบการณ์เดิม (Historical person) ของแต่ละคน

3. ปรากฏการณ์วิทยาแนวอรรถปริวรรต (Hermeneutic Phenomenology) ตามแนวคิดของ Heidegger โดยได้ พัฒนาแนวคิดการศึกษาปรากฏการณ์วิทยา มาเป็นปรากฏการณ์วิทยาแบบตีความ (Hermeneutic Phenomenology or Interpretive Phenomenology) ที่เน้นการตีความหมายของประสบการณ์ของบุคคลเป็นหลัก โดยมีมุมมองขัดแย้งกับ Husserl ในเรื่องของการแยกตัวเองออกจากเรื่องที่ศึกษา โดยเชื่อว่า สิ่งที่เป็นอยู่ (being) เวลา (timing) มีความหมายในตนเอง (meaning) ซึ่งสามารถตีความหมายได้ และภาษามีความสำคัญมากในการตีความซึ่งผู้ศึกษาต้องมีความเข้าใจในสภาพแวดล้อมของบุคคลนั้นๆ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงไม่สามารถแยกตนออกจากการศึกษาได้ (อัญญา พลตเปื้อง, file:///C:/Users/Administrator/Downloads, หน้า 3)

2. ความหมายของ “จริง”

วิทยาศาสตร์ทั้งเก่าและฟิสิกส์ใหม่มีต้นกำเนิดมาจากปรัชญาตะวันตก ดังนั้น ในการตรวจสอบคำศัพท์ นักวิชาการจะตรวจดูว่า คำศัพท์นั้นๆ ในทางปรัชญามีการใช้อย่างไรในทางปรัชญาตะวันตกนั้น มีคำศัพท์ที่เกี่ยวกับสิ่งที่ว่า “จริง” นั้นมีอยู่ 5 คำคือข้อเท็จจริง (fact) ความจริง (truth) ความเป็นจริง (reality) ความจริงขั้นสุดท้าย (ultimate truth) ความเป็นจริงสูงสุด (ultimate reality) (ดร.มนัส โกมลทา, <http://truthandthetruthword.blogspot.com>) พุทธปรัชญาได้แบ่งความจริงของสิ่งทั้งหลายออกเป็น 2 ระดับ คือ สมมติสัจจะ และ ปรมัตถสัจจะ ซึ่งความจริงทั้ง 2 ระดับ มีความเกี่ยวข้องกับการรับรู้ของมนุษย์ คือ

สมมติสัจจะ หรือ ความจริงโดยสมมติ พุทธปรัชญาถือว่าโลกและปรากฏการณ์ธรรมชาติต่างๆ ที่เกิดขึ้น รวมถึงร่างกายของมนุษย์มีอยู่จริงโดยมิได้ขึ้นอยู่กับอำนาจสร้างสรรค์ทางจิตของมนุษย์เอง แม้จะไม่มีสิ่งใดมารับรู้ สิ่งทั้งหลายก็ยังคงเกิดขึ้น แปรสภาพและเสื่อมสลายไปเช่นนั้น หากแต่มนุษย์มิได้เข้าไปเกี่ยวข้องรับรู้โลกหรือความจริงอย่างบริสุทธิ์ มนุษย์รับรู้โลกหรือความจริงเกี่ยวกับโลกผ่านทางประสาทสัมผัส จนเกิดเป็นประสบการณ์และเกิดความคิดปรุงแต่งจนเป็น “โลก” ที่ตนรู้จัก โลกที่เกิดจากการรับรู้และความคิดปรุงแต่งของตนเอง ที่มนุษย์เชื่อว่าเป็นความจริงแท้ โลกที่มนุษย์รู้จักและคิดว่าเป็นความจริง เรียกว่าความจริงที่

เป็นสมมติสัจจะ ความจริงที่เป็นสมมติสัจจะนี้ แม้จะดำรงอยู่ ก็เป็นความจริงโดยสมมติ ไม่ใช่ความจริงแท้ กล่าวคือมันมิได้เกิดขึ้นได้เองโดยตัวเอง แต่เกิดขึ้นโดยอิงอาศัยความเป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกันของปรากฏการณ์ต่างๆ การประชุมกันของเหตุปัจจัยอันหลากหลายทั้งรูปธรรมนามธรรมขึ้นเป็นรูปใดรูปหนึ่งหรือสถานะใดสถานะหนึ่ง ซึ่งมนุษย์ไปยึดไปจับเอาเป็นตัวเป็นตน และมนุษย์นั่นเองที่เป็นผู้ให้ค่าให้ความหมายแก่สิ่งต่างๆ และไปยึดถือเอาสิ่งที่เป็นจริงโดยสมมติว่าเป็นความจริงแท้ และบัญญัติสิ่งต่างๆไปตามที่ตนให้ความหมาย ไม่ว่าจะเป็นคน สัตว์ สิ่งของ ความสวยงาม ความน่าเกลียดอัปลักษณ์ ความดี ความเลว เป็นต้น มนุษย์กำหนดหมายสิ่งต่างๆและจัดกลุ่มแบ่งประเภทสิ่งทั้งหลาย อันเป็นการตกลงร่วมกันเพื่อประโยชน์ในการดำเนินชีวิต การให้ค่าความหมายของมนุษย์นี้ ทำให้มนุษย์มีวิถีการดำเนินชีวิต เกิดความรู้รู้สึกสุขทุกข์ไปตามความสำคัญมั่นหมายดังกล่าว

ปรมัตตสัจจะ หรือ ความจริงแท้หรือความจริงสูงสุด ความจริงระดับปรมัตตสัจจะนี้ไม่อาจบอกได้ว่ามีอยู่หรือไม่มี และมีลักษณะว่าง คือว่างจากความเป็นจริงในตัวเองโดยไม่ต้องอาศัยสิ่งอื่นเช่นเดียวกับความจริงในระดับสมมติสัจจะ คือเป็นสิ่งที่เป็นไปตามกระบวนการของเหตุปัจจัย ซึ่งต้องพึ่งพิงอิงอาศัยกันและกันเกิดขึ้น ไม่มีลักษณะแน่นอนตายตัว หรือดำรงอยู่ได้ด้วยตนเองตามลำพังโดยไม่ต้องอาศัยสิ่งใด

ความรู้ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงในระดับสูงสุดนี้ ก็เพื่อให้เกิดรู้จักสิ่งทั้งหลายตามที่เป็นจริง การเข้าถึงความจริงแท่นี้ ทำให้เกิดความรู้เท่าทันไม่หลงยึดมั่นถือมั่นกับสิ่งทั้งหลาย และหลุดพ้นจากความทุกข์จากการยึดมั่นสิ่งทั้งหลายเป็นตัวเป็นตน ทำให้มองโลกตามความเป็นจริงวางท่าทีที่ถูกต้องต่อสิ่งต่างๆ มีจิตใจเป็นอิสระ และเกิดความสุขที่แท้จริง

การรับรู้และให้ค่าสิ่งต่างๆที่เกิดขึ้นจากประสบการณ์ของมนุษย์นี้ แม้จะมีประโยชน์ในการสื่อสารและทำความเข้าใจเรื่องต่างๆ แต่ก็เป็นที่มาของความยึดมั่นในตัวตน การมองโลกแบบแยกส่วน เกิดปัญหาความขัดแย้งในเรื่องต่างๆ ในสังคมมนุษย์ เป็นความรู้ที่ผิดพลาด

หากแต่มนุษย์จะได้ตระหนักรู้ถึงความผิดพลาดและความถูกต้องในการรับรู้ของตน มนุษย์ย่อมเกิดปัญญาที่จะรู้จักโลกและสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง อันเป็นหนทางที่จะเกิดความเข้าใจระหว่างกันในกลุ่มมนุษย์และธรรมชาติทั้งหลาย ซึ่งแวดล้อมมนุษย์อยู่ (ชัยวัฒน์ จันศิริบุญมี , <http://punyascentificphilosophy555.blogspot.com>)

3. คุณลักษณะของทฤษฎีความรู้

คุณลักษณะของทฤษฎีความรู้ตามแนวปรัชญาตะวันตก คือ การรู้ความจริงเพื่อตอบปัญหาที่สงสัย คุณลักษณะที่สำคัญประการหนึ่งของทฤษฎีความรู้ (ปัญหาเรื่องความจริง) ตามแนวปรัชญาตะวันตก คือ การรู้ความจริงเพื่อตอบสนองความสงสัย ดังที่ สุนทร ธีรชัย (2521: 2) ได้วิเคราะห์ลักษณะของปรัชญาตะวันตกเรื่องการแสวงหาความจริง (ทฤษฎีทางญาณวิทยา) ไว้ว่า “ปรัชญาตะวันตกมุ่งแสวงหาความจริงหรือข้อเท็จจริงเพียงอย่างเดียวโดยไม่ พยายามที่จะปฏิบัติตนเพื่อให้เข้าถึงความจริงที่ได้แสวงหาพบแล้ว” และ “ปรัชญาตะวันตกส่วนใหญ่ไม่เกี่ยวกับศาสนาหรือแยกเป็นคนละส่วนกับศาสนา” เพราะฉะนั้น นักปรัชญาตะวันตก (ส่วนใหญ่) จึงดำเนินชีวิตไปในทางที่ตรงข้ามกับแนวความคิดทางปรัชญาของตนก็ได้ นั่นหมายความว่าประเด็นปัญหาเกี่ยวกับความจริงของปรัชญาตะวันตก คือ การมุ่งสู่การรู้ความจริงเพื่อตอบสนองความสงสัยในประเด็นปัญหาเกี่ยวกับความ เป็นจริง แม้ว่าความจริงนั้นจะไม่ได้ช่วยให้บรรลุถึงความ เป็นจริงเลยก็ตาม หมายความว่า นักปรัชญาตะวันตกมีแนวโน้มในการศึกษาความจริงในประเด็นที่ตนสงสัย เมื่อได้แนวคำตอบที่ถูกต้อง (แม้ไม่ถูกต้องทั้งหมด) ก็หยุดเพียงแค่นั้น นักปรัชญาตะวันตกไม่พยายามนำแนวคำตอบที่ตนได้รับมาพัฒนาเป็นคำสอนให้ปฏิบัติ เพราะถือว่าศาสนากับปรัชญาเป็นคนละส่วนที่แยกจากกัน

คุณลักษณะของทฤษฎีความรู้ตามแนวปรัชญาตะวันออก คือ การรู้ความจริงเพื่อการบรรลุถึงความเป็นจริง แม้ว่าลักษณะแนวคิดของปรัชญาตะวันออก (โดยเฉพาะปรัชญาอินเดีย) จะมุ่งปัญหาเกี่ยวกับความเป็นจริงและการรู้ความจริง (เกี่ยวกับความเป็นจริง) แต่จุดเน้นของปรัชญาตะวันออกมีลักษณะพิเศษต่างจากปรัชญาตะวันตก กล่าวคือ ปรัชญาตะวันออก (โดยเฉพาะปรัชญาอินเดีย) สนใจปัญหาความเป็นจริง และรู้ความจริง (เกี่ยวกับความเป็นจริง) เพื่อการบรรลุถึงความเป็นจริง ดังที่ สนั่น ไชยานุกูล (2519) ได้วิเคราะห์ปรัชญาอินเดียว่ามีจุดเน้นในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับศีลธรรมและ การพัฒนาจิตใจ “ทุก ๆ ลัทธิถือว่าปรัชญานั้นเป็นสิ่งจำเป็นในการดำเนินชีวิต และทุก ๆ ลัทธิเพาะปลูกปรัชญาขึ้นมาเพื่อให้เราเข้าใจ เราควรจะดำเนินชีวิตของเราให้ดีที่สุดได้อย่างไร” และ “ปรัชญานั้นใช้ให้เป็นประโยชน์แก่คนเราได้อย่างไร” (สนั่น, 2519: 21-22) กล่าวคือปรัชญาตะวันออก (โดยเฉพาะปรัชญาอินเดีย) มีลักษณะเป็น “คำสอนให้ปฏิบัติ” ปรัชญาอินเดียไม่ใช่เน้นความรู้อย่างเดียว หากเพื่อส่งเสริมให้รู้เพื่อนำไปปฏิบัติ เน้นหลักปฏิบัติ เพราะจุดหมายสูงสุดของปรัชญา คือ การรู้แจ้งตน (Self – realization) ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่าปรัชญาตะวันออก(โดยเฉพาะปรัชญาอินเดีย) มีลักษณะเป็นปรัชญาชีวิตนั่นเอง (<https://khopkhun.wordpress.com>)

4. บทสรุป

จากความหมายของ “ความเป็นจริง (reality)” จะเห็นว่า นักปรัชญาตะวันตกเชื่อว่า มีสภาวะความเป็นจริงอยู่หลังปรากฏการณ์ที่มนุษย์สัมผัสรับรู้ได้ แต่สภาวะความเป็นจริงนั้น ประสาทสัมผัสของมนุษย์อาจจะสัมผัสได้หรือไม่ได้ก็ไม่แน่ใจถ้าสัมผัสได้ก็แสดงว่า มนุษย์สามารถรู้ถึงความเป็นจริง (reality) ได้ แต่ถ้าสัมผัสไม่ได้ ก็แสดงว่า มนุษย์ไม่สามารถรู้ถึงความเป็นจริง (reality) ได้เมื่อพูดถึงเรื่องประสาทสัมผัส จะเริ่มเห็นร่องรอยของความแตกต่างระหว่างศาสตร์ตะวันตกกับศาสนาพุทธแล้ว ประสาทสัมผัสของศาสตร์ตะวันตกมีเพียง 5 ประการ คือ หู ตา จมูก ลิ้น และ กาย แต่ประสาทสัมผัสของศาสนาพุทธ มี 6 ประการ คือ เพิ่ม “ใจ” เข้าไป ในขณะที่ศาสตร์ตะวันตก ไม่แน่ใจว่า จะรู้ถึงความเป็นจริง (reality) ได้หรือไม่ แต่ศาสนาพุทธยืนยันว่า ในการปฏิบัติธรรม พุทธศาสนิกชนผู้ปฏิบัติธรรมสามารถเข้าไปรับรู้ ความเป็นจริง (reality) ได้

บรรณานุกรม

- ชายโพธิสิตา, อารีย์วรรณ อ่วมตานี, Emad & Kalary. (2561). http://digital_collect.lib.buu.ac.th. เข้าถึงข้อมูลเมื่อวันที่ 1 มกราคม 2561.
- ชัยวัฒน์ จันสิริบุญมี. (2561). <http://punyascientificphilosophy555.blogspot.com>. เข้าถึงข้อมูลเมื่อวันที่ 1 มกราคม 2561.
- อัญญา พลตเปลื้อง. (2561). <file:///C:/Users/Administrator/Downloads>. เข้าถึงข้อมูลเมื่อวันที่ 1 มกราคม 2561.
- <https://khopkhun.wordpress.com>. เข้าถึงข้อมูลเมื่อวันที่ 1 มกราคม 2561.
- <file:///C:/Users/Administrator/Downloads>. เข้าถึงข้อมูลเมื่อวันที่ 1 มกราคม 2561.